

SECTION 1. HISTORICAL AND ECONOMIC BASIS OF R&D AND EDUCATION

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-247-0-1>

ВІДБУДОВА СИСТЕМИ ОСВІТИ: ДОСВІД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ДЛЯ СЬОГОДЕННЯ

Стрільчук Л.В., Михальчук Р.Ю.

ВСТУП

Окрім руйнувань і смертей, будь-яка війна вносить величезні зміни в усі сфери життя мільйонів людей: чи то звиклий спосіб життя, чи то доступ до медичного обслуговування, чи то можливість здобувати освіту. Запропонована наукова розвідка присвячена змінам у сфері освіти, які напряду пов'язані із війною, руйнацією системи освіти та навчальних закладів, а також вивченню досвіду подолання наслідків руйнувань у сфері освіти.

Нині триваюча російська агресія супроти України призвела до глобальних зрушень у системі як шкільної, так і вищої освіти, оскільки сотні тисяч здобувачів освіти, як і учителі та викладачі вишів, змушені були покинути свої домівки, переїхати у більш безпечні райони України чи навіть за кордон. Окрім того, зруйновано сотні шкіл, десятки вищих навчальних закладів, понівечено навчальне обладнання, а на окупованих територіях здебільшого освітній процес з початком нового навчального року так і не розпочався.

Згідно з офіційною державною статистикою станом на 20 жовтня 2022 року в Україні повністю зруйновано 329 закладів освіти, а 2 321 заклад піддано руйнації. Більшість освітніх установ, які постраждали, знаходиться безпосередньо неподалік або ж на лінії фронту у південних та східних областях України. Зокрема, сумними лідерами у цьому контексті є: Донецька область (725 освітніх закладів), м. Харків та Харківська область (528 закладів освіти), м. Київ та Київська область (85 та 191 навчальний заклад), Миколаївська область (228). Станом на кінець жовтня руйнувань

освітнім установам не завдано у Волинській, Івано-Франківській, Чернівецькій та Закарпатській областях¹.

Нижче наводимо карту, що ілюструє стан речей у досліджуваній сфері станом на 20 жовтня 2022 року.

На даний момент неможливо оцінити усі збитки, завдані війною системі української освіти, адже це не лише зруйновані приміщення шкіл та університетів, це втрачені педагоги, які загинули під час обстрілів або ж на фронті чи емігрували за межі України. Це також мільйони учнів та студентів, що змушені були припинити навчання

¹ росія знищує українську освіту. *Інфофронт*. URL: t.me/uavvarinfographics/ (дата звернення: 20.10.2022).

(з різних причин) тощо. Усі ці дані можливо буде підрахувати після завершення війни, однак уже сьогодні можна чітко простежити паралелі щодо руйнації і проблем відбудови системи освіти та порівняти цей процес із періодом Другої світової війни, коли українська радянська школа переживала аналогічні процеси – руйнування, різке скорочення закладів освіти і, як наслідок, залишення поза освітньою сферою сотень тисяч учнівської молоді та студентства, кадровий дефіцит у системі освіти, проблеми відновлення та налагодження освітнього процесу після війни. Хоча за сучасних умов технічні можливості, як то онлайн-навчання, дещо вирішують проблему доступу здобувачів до освітнього процесу, однак низка проблем продовжує залишатися доволі схожими. Саме тому пропонуємо ще раз проаналізувати досвід завершальних років Другої світової війни та перших повоєнних років, аби скористатися раціональними елементами у відбудові нинішньої системи освіти, що піддалася руйнації через російську агресію та окупацію частини українських територій.

1. Наслідки Другої світової війни для системи освіти Української РСР

Отож, по мірі визволення території України від німецьких загарбників у 1943–1944 роках розпочалася відбудова народного господарства, в тому числі й народної освіти та шкіл. Одним із перших документів, що вносив регулювання в систему освіти, стала постанова РНК УРСР «Про відновлення роботи шкіл УРСР у 1943–1944 навчальному році на території, визволеній від німецьких окупантів» від 28 вересня 1943 року. Саме із осені 1943 року поновлювалася робота у школах багатьох регіонів Української РСР. Відділи народної освіти вживали необхідних заходів, аби всі діти шкільного віку відвідували школи. 31 грудня 1943 року вийшов ще один документ – Постанова «Про організаційний облік дітей і підлітків віком від 7 до 15 років і про порядок контролю за виконанням закону про загальне обов'язкове навчання»².

Протягом вересня – жовтня 1943 року розпочалося навчання у школах Лівобережної України, дещо пізніше і на теренах Правобережжя та у західних регіонах. За офіційними даним у 1943–

² Артемова Л.В. Історія педагогіки України. Київ : Либідь, 2006. 421 с. URL: https://subject.com.ua/psychology/history_pedagog/35.html (дата звернення: 16.10.2022).

1944 навчальному році працювало 12302 школи, у яких здобували освіту 1770 тис. учнів, а уже в 1944–1945 навчальному році свої двері для учнів відкрили 26458 шкіл, прийнявши 4641,6 тис. учнів. Паралельно відкривалися школи для сільської та робітничої молоді, їх у цей період нараховувалося 732³.

Задля охоплення загальною освітою підлітків, зайнятих на виробництві, у 1943 році було прийнято постанову про створення вечірніх шкіл для робітничої, а в 1944 році – для сільської молоді. Даний тип шкіл іще протягом багатьох років після війни допомагав здобувати освіту. Надзвичайно важливе значення мала прийнята в грудні 1943 року постанова про введення загального обов'язкового навчання дітей з 7-річного віку. Це ліквідувало розрив між дошкільними установами і початковою школою⁴.

Дітей до школи почали приймати з 7-річного віку, поверталися традиції дореволюційної російської школи, зокрема були введені вступні іспити, золоті та срібні відзнаки, нові типи навчальних закладів (за аналогією з дореволюційними кадетськими корпусами – суворовські та нахімовські училища, а також школи робітничої і селянської молоді)⁵.

За роки війни освітні заклади України, як і інші установи, зазнали страшних руйнувань. Згідно з офіційною статистикою в Україні було зруйновано 8 тис. шкіл, 110 навчальних корпусів вищих учбових закладів. Було вивезено із України або знищено десятки мільйонів підручників, книг тощо. Лише своєчасна евакуація врятувала від розграбування фонди провідних наукових бібліотек⁶.

Крім того, гостро стояла проблема учительських кадрів, позаяк більшість вчителів перебувала або в армії, або воювала у складі партизанських загонів, або ж була евакуйована на початковому етапі війни у тиллові райони. Отже, серед найбільш актуальних проблем

³ Освіта у роки випробувань (1941–1945 рр.). (за матеріалами виставки у Педагогічному музеї України). URL: <http://pmu.in.ua/exhibitions/osvita-ukrayiny-u-toku-vuprobuvan/> (дата звернення: 16.10.2022).

⁴ Артемова Л.В. Моральні норми засвоюються з дитинства. Київ : Радянська школа, 1968. 48 с.

⁵ Патриляк І., Боровик М. Україна у роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Київ : Український інститут національної пам'яті, 2010. 541 с.

⁶ Патриляк І., Боровик М. Україна у роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Київ : Український інститут національної пам'яті, 2010. С. 539–540.

відбудови повосенної освіти була не лише зруйнована матеріально-технічна база, але й необхідність забезпечити школи педагогічними кадрами.

Вчительство – одна з найбільш чисельних та значимих груп української інтелігенції, що традиційно була виразником інтелектуальних та духовних цінностей народу і посередником між радянською владою та народом. «Найближчі друзі партії», – іронічно називає учителів періоду Другої світової війни та повоєнного періоду полтавський дослідник О. Лук'яненко⁷, адже вчителі у радянський період здійснювали особливу місію навчання, виховання та формування світогляду підростаючого покоління радянської держави.

Дослідниця історії освіти у роки Другої світової війни Л. Артемова акцентує увагу на тому, що задля поліпшення забезпечення шкіл педагогічними кадрами було вжито низку заходів, серед яких, наприклад, прийняття спеціального рішення про розвиток системи заочної педагогічної освіти. На визволених територіях створювались короткотермінові курси підготовки й перепідготовки вчителів. У звільнених районах вчителів у першу чергу забезпечували житлом. Наприклад, в останній рік війни (1944–1945 навчальний рік) в УРСР налічувалось 154812 учителів. Дана цифра була майже удвічі меншою, аніж до війни⁸.

На завершальному етапі війни в Українській РСР уже працювали 6 університетів, 20 педагогічних та 18 учительських інститутів, 77 педагогічних училищ. Так, наприкінці 1943 року у Харкові, а згодом і у Києві відновили роботу Український науково-дослідний інститут педагогіки (УНДІП), обласні інститути вдосконалення вчителів. У перші повоєнні роки в низці обласних центрів відкрилися вчительські інститути, аби ліквідувати нестачу педагогічних кадрів⁹.

⁷ Лук'яненко О.В. «Найближчі друзі партії»: колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920-х – першої половини 1960-х років : монографія. Полтава : Сімон, 2019. 658 с.

⁸ Артемова Л.В. Історія педагогіки України. Київ : Либідь, 2006. 421 с. URL: https://subject.com.ua/psychology/history_pedagog/35.html (дата звернення: 16.10.2022).

⁹ Стрільчук Л., Сосницька Л. Окремі аспекти повсякденного життя волинських вчителів у повоєнні роки (1944–1953 рр.). *Західні землі України у перші післявоєнні роки (1944–1953): повсякденне життя : колективна монографія* / відп. ред. В. Ільницький. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. С. 280–281.

На республіканських та обласних нарадах працівників органів народної освіти, проведених в 1944–1945 навчальному році, обговорювалися завдання відбудови шкіл в УРСР. Це було першочерговим питанням Народного комісаріату України, яким у той період керував Павло Тичина. Школи працювали за навчальним планом 1940–1941 року. Значна увага у цьому плані приділялась військовій підготовці учнів п'ятих – сьомих класів і допризовній військовій підготовці учнів восьмих – десятих класів.

За умов нинішньої російсько-української війни військова підготовка у школі набула особливої актуальності. Більшість шкіл залучає до викладання цього предмету діючих військових, що, безумовно, мало б бути збережено і після завершення війни, адже, як показала практика, військова підготовка є надзвичайно важливою. Це запорука самозбереження та виживання в умовах воєнних дій.

Ще одним важливим аспектом, на думку авторів, який має неодмінно бути впровадженим у систему сучасної української освіти, є поглиблені курси вітчизняної історії та української мови. Дана тенденція чітко простежується і наприкінці Другої світової війни та у повоєнні роки: програми з усіх навчальних предметів були тими самими, але більш розширеними з історії та української літератури¹⁰.

Маючи на меті усунення недоліків у організації навчального процесу та посилення відповідальності вчителів та учнів за якість знань, РНК СРСР прийняла Постанову від 21 червня 1944 року «Про заходи щодо покращення якості навчання у школі». Попри значні труднощі воєнного часу, в центральній педагогічній пресі (журнали «Советская педагогика» та «Дошкольное воспитание») публікувалися статті на теми виховання, що спрямовували діяльність практичних працівників усіх радянських республік. Проводилась відповідна робота із вивчення й узагальнення досвіду найкращих шкіл та учителів.

Руйнації, яких зазнала система освіти у роки війни, були колосальними. Коштів, що їх виділяла держава на її відродження, було замало, тому головним завданням народної освіти того часу було створення елементарних умов для навчання й виховання дітей, відбудова дитячих садків, шкіл, навчальних педагогічних закладів. Попри усі труднощі, система народної освіти в Українській РСР відбудовувалась і розвивалась досить швидко.

¹⁰ Артемова Л.В. Історія педагогіки України. Київ : Либідь, 2006. 421 с. URL: https://subject.com.ua/psychology/history_pedagog/35.html (дата звернення: 16.10.2022).

Нинішня російсько-українська війна матеріальних втрат у системі освіти найбільше завдала на Сході та Півдні України, у районах безпосереднього ведення військових дій та прифронтових областях. Саме цей регіон вимагатиме в недалекому майбутньому найбільших капіталовкладень та людського (кадрового) фактору. У період Другої світової війни та після її завершення найбільших зусиль необхідно було докладати для відновлення та налагодження освітньої системи у західних областях України.

Саме на Заході України спостерігаємо певну специфіку відновлення системи освіти у досліджуваній період. І це не випадково, адже звільнення західноукраїнських земель від гітлерівців в 1944 році означало, що в регіон вдруге після 1939 року повертається радянська влада. Розпочавши повоєнну відбудову у возз'єднаних із рештою територій УРСР областях, радянський режим працював над якомога швидшою інтеграцією їх в усі сфери життя Радянського Союзу. Цей процес супроводжувався кардинальними змінами політичного, соціального та ідеологічного устрою. Проведення низки соціалістичних перетворень, індустріалізації, колективізації та культурної революції означало утвердження на західноукраїнських землях тоталітарного радянського режиму.

Повоєнний період став одним з найскладніших у розвитку системи народної освіти та становища освітян. Окрім економічної розрухи, великих людських втрат, руйнування господарства, слід відзначити протистояння між ОУН і УПА та радянською владою, депортаційну політику радянської влади впродовж другої половини 1940-х років, ідеологічний тиск, нівелювання національно-культурних та релігійних відмінностей.

Певні паралелі нині можемо прослідкувати щодо Півдня та Сходу України. Колосальні руйнування закладів освіти у цих областях залишатимуться у ближчі роки далеко не єдиною проблемою відбудови системи освіти. Не секрет, що частина педагогічних кадрів (значно менша, ніж можна було сподіватися) прийняла сторону російських окупаційних властей, передусім ідеться про Херсонщину, Донеччину, Луганщину та Крим. Такі вчителі є безповоротно втраченими для української системи освіти як колаборанти. Інша частина педагогічних кадрів не жила в окупації, вони були депортовані або ж вдалися до біженства. Саме тому переліченим регіонам не вдасться уникнути кадрового голоду у період відбудови системи освіти.

А між тим, продовжуючи проводити паралелі із повоенням Другої світової війни, зазначимо, що у першому повоенному 1944–1945 навчальному році в Україні розпочали роботу уже майже 26 тис. загальноосвітніх шкіл, де навчалися 4,5 млн учнів. Однак через матеріальну скруту старші діти часто змушені були залишати навчання і йти працювати уже після 7–8 класу. Частина дітей шкільного віку залишалася поза школою через поганий матеріальний стан сім'ї, зокрема через відсутність одягу та взуття¹¹.

Керуючись постановами РНК УРСР № 306 від 28 вересня 1943 року та виконкому Волинської обласної ради депутатів «Про поновлення роботи шкіл Волинської області», обласний відділ народної освіти розпочав відновлення роботи шкіл¹². Одним з головних напрямів цієї роботи було забезпечення навчальних закладів професійними кадрами, яких в області був гострий дефіцит.

Під час впровадження системи радянської освіти на Заході України органи влади особливо прискіпливо ставилися до формування кадрового складу шкіл. Будучи ключовою фігурою в процесі навчання та виховання учнівства та молоді, саме педагоги мали функції поширення комуністичної ідеології та пропаганди, що особливо важливим було на Заході України. Часто відповідність подібним критеріям була важливішою від професійних вчительських якостей¹³.

У перші повоенні роки в процесі формування педагогічних кадрів радянська влада стикнулася з низкою труднощів, серед яких – дефіцит вчителів. Це було притаманним всій території Української РСР через реальні людські втрати в ході війни, проте в Західній Україні існували й інші причини. Тут до Другої світової війни були двомовні (польські) школи, а більшість вчителів в них – поляки. Восени 1939 року перед приходом радянських військ, наприклад, на Волині існувала 1051 школа, де навчалася 130 тис. учнів.

¹¹ Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах) / О. Рафальський, Я. Калакура, В. Коцур, М. Юрій. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2020. Кн. 2. С. 355.

¹² Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.). ф. Р-59, оп. 3, спр. 1., арк. 3.

¹³ Стрільчук Л., Сосницька Л. Окремі аспекти повсякденного життя волинських вчителів у повоенні роки (1944–1953 рр.). *Західні землі України у перші післявоєнні роки (1944–1953): повсякденне життя : колективна монографія* / відп. ред. В. Ільницький. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. С. 279–280.

З них 1003 – польські школи, 28 – німецькі, 9 – чеські. Українською мовою велось навчання лише в 11 школах¹⁴.

Радянська влада, на відміну від довоєнної польської влади, у галузі освіти проводила політику українізації. Виділялися значні бюджетні кошти, що призвело до швидкого збільшення шкільної мережі. Ця політика мала на меті виконання низки завдань. По-перше, розширення мережі шкіл передбачало охоплення дітей навчанням за радянськими програмами і підручниками, які мали виразне ідеологічне спрямування. По-друге, підготувавши і перепідготувавши вчителів з числа місцевих жителів, влада планувала отримати масовий загін пропагандистів радянського способу життя. По-третє, створивши розгалужену мережу шкіл для неписьменних, можна було охопити ідеологічним впливом доросле населення¹⁵.

Частина вчителів після війни емігрувала до Польщі, інші ж загинули під час кривавих протистоянь. Окрім цього, реалізуючи закон про всеобуч, органи державної влади повинні були розширити мережу шкіл через необхідність навчати не лише дітей шкільного віку, а й доросле населення¹⁶. Усе це вимагало від нової влади пошуку значної кількості вчителів, яких в області не було¹⁷.

Відомо, що ще до початку німецько-радянської війни у Луцьку відкрився перший в історії області вищий навчальний заклад – Луцький учительський інститут. Про невідкладну потребу у кадрах свідчить дата відкриття інституту – 1 квітня 1940 року. Про кадровий голод щодо вчительських кадрів свідчить і те, що одразу після визволення Волині, уже навесні 1944 року Луцький учительський інститут відновив свою роботу, але дефіцит вчительських кадрів у повоєнні роки на Волині залишався досить гострим. Ще одним вирішенням проблеми дефіциту

¹⁴ Стрільчук Л. Освітня політика радянської влади на землях Західної України (1939–1941 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Історичні науки»*. 2017. № 5 (354). С. 70.

¹⁵ Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях у 30–50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект). Луцьк : Надтир'я, 1995. С. 95–97.

¹⁶ Мащенко Н. Кадрове забезпечення шкіл Рівненщини (друга половина 1940-х – перша половина 1950-х років). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2015. Вип. 7. С. 63.

¹⁷ Стрільчук Л., Сосницька Л. Окремі аспекти повсякденного життя волинських вчителів у повоєнні роки (1944–1953 рр.). *Західні землі України у перші післявоєнні роки (1944–1953): повсякденне життя : колективна монографія / відп. ред. В. Ільницький*. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. С. 280.

кадрів для народної освіти стало відрядження в регіон учителів зі східних областей України. Паралельно будувалися нові школи, закуповувалося шкільне приладдя¹⁸.

Архівні дані переконливо свідчать про гострий кадровий голод на Волині в перші повоєнні роки. У 1940–1941 навчальному році, наприклад, у Волинській області було 1204 школи, у яких працювали 5086 учителів¹⁹. Проте станом на 15 травня 1942 року (під час німецької окупації), за офіційними даними шкільного відділу Луцького Гебітскомісаріату (9 районів Волинської області), було 647 учителів, а на 1 грудня 1943 року учителів залишилося всього 294. Серед них, наприклад, в м. Луцьк налічувалося лише 10 педагогів (з 320 вчителів міста, які працювали в 1940–1941 навчальному році). У районах області ситуація була такою ж складною. До прикладу, в Теремнівському районі з 85 вчителів, що працювали там до війни, залишилося всього лише 5²⁰. У Колківському районі з 43 шкіл через відсутність педагогів не розпочали роботу 38 навчальних закладів²¹. Схожа ситуація була в усіх західних областях Української РСР.

Про кадрову ситуацію на Волині промовисто свідчить статистика. Наприклад, на кінець 1944–1945 навчального року у школах області працювало 2145 вчителів. З них з вищою освітою – 163 особи, з незакінченою вищою – 158, з середньою педагогічною – 1160, з незакінченою середньою – 664. Цього вкрай не вистачало, через що наповнюваність класів була перевищеною і часто сягала 38–42 учні. Саме через недостатню кількість педагогічних кадрів в області в згаданому навчальному році не відкрилося 196 шкіл, в яких мали навчатися 29899 учнів²².

¹⁸ Стрільчук Л. Освітня політика радянської влади на землях Західної України (1939–1941 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Історичні науки»*. 2017. № 5 (354). С. 70–71.

¹⁹ Держархів Волинської обл. ф. Р-59, оп. 3, спр. 1., арк. 1.

²⁰ Там само. Спр. 1., арк. 2.

²¹ Там само. Спр. 1., арк. 5.

²² Стрільчук Л., Сосницька Л. Окремі аспекти повсякденного життя волинських вчителів у повоєнні роки (1944–1953 рр.). *Західні землі України у перші післявоєнні роки (1944–1953): повсякденне життя : колективна монографія / відп. ред. В. Ільницький. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. С. 282.*

2. Відбудова системи освіти після війни

Однією із найбільш гострих проблем, з якими стикнулася система освіти після завершення війни, була нестача вчительських кадрів, особливо критично не вистачало учителів початкових класів. Наприклад, із необхідних в 1945–1946 навчальному році 1536 вчителів початкових 1–4 класів не вистачало 1225. Що стосується вчителів-предметників, то найбільш гостро проблема стояла з вчителями української та російської мови і літератури, історії, математики та фізкультури²³.

Пришвидшена підготовка вчительських кадрів та збільшення закладів підготовки вчителів давали свої результати. Так, уже в 1948–1949 навчальному році школам області не вистачало 515 вчителів²⁴. За два роки в 1950–1951 навчальному році кількість необхідних педагогів зменшилася до 319. Проте проблема досі стояла гостро. 150 вчителів початкових класів працювали у дві зміни. Понад 270 педагогів 5–10 класів були перевантажені годинами, а окремі з них мали до 40 годин на тиждень²⁵.

Найскладнішою була ситуація у віддалених районах та населених пунктах УРСР. Наприклад, на Волині особливо перевантаженими були освітяни Камінь-Каширського, Колківського та Ратнівського районів²⁶, оскільки туди через віддаленість від обласного центру, а також важкі матеріальні умови праці та життя дуже неохоче їхали працювати вчителі.

У 1949 році в СРСР, а отже і в Українській РСР, було запроваджено загальну обов'язкову семирічну освіту. Це забезпечувалося значним збільшенням кількості шкіл, транспортом для організованого підвезення дітей до навчальних закладів, створенням пришкольніх інтернатів. Перехід до обов'язкової восьмирічної освіти відбувся в 1958 році, а з 1961 р. розпочався перехід до обов'язкової середньої освіти²⁷.

²³ Держархів Волинської обл., ф. Р-59, оп. 3, спр. 5, арк. 19.

²⁴ Там само. ф. Р-59, оп. 7, спр. 4, арк. 28.

²⁵ Стрільчук Л., Сосницька Л. Окремі аспекти повсякденного життя волинських вчителів у повоєнні роки (1944–1953 рр.). *Західні землі України у першій післявоєнній роки (1944–1953): повсякденне життя : колективна монографія* / відп. ред. В. Льницький. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. С. 282.

²⁶ Держархів Волинської обл. ф., Р-59, оп. 9, спр. 7, арк. 25.

²⁷ Артемова Л.В. *Історія педагогіки України*. Київ : Либідь, 2006. 421 с. URL: https://subject.com.ua/psychology/history_pedagog/35.html (дата звернення: 16.10.2022).

Складною у повоєнні роки була ситуація із забезпеченням здобувачів освіти навчальними матеріалами та шкільним приладдям. Не вистачало елементарних речей – зошитів, чорнил, ручок. Траплялося нерідко таке, коли у початковій школі через відсутність паперу (особливо у 1944–1946 роках) діти писали на полях газет, іноді на школу був всього один підручник.

Не у кращих умовах здобували вчительський фах студенти педагогічних вишів та училищ. Наприклад, здобувачі освіти Луцького педагогічного училища у 1944–1945 навчальному році, не маючи власного навчального приміщення, квартирували у приміщенні середньої школи № 1²⁸. Відомо із архівних документів, що на рік на кожного із слухачів виділили лише 18 зошитів, проте, цього було вкрай мало, оскільки фактично зовсім були відсутні підручники, студентам доводилося із усіх предметів писати конспекти. Проте писати, як з'ясувалося, теж було нічим, адже перами, чорнилом, ручками й олівцями слухачів так само не забезпечували²⁹, а придбати необхідне для письма приладдя самотужки через дефіцит було вкрай складно.

Такі навчальні заклади, як Луцьке педагогічне училище, покликані були перш за все покращити якісний склад працівників шкіл, але труднощі повоєнного часу змусили їх поставити на перший план зовсім не освітянські цілі. Силами слухачів на своєму власному господарстві було зібрано й обмолочено жита та пшениці з площі 4 га. Впродовж літа тривали ремонтні роботи приміщень для гуртожитків, вікон та меблів. У серпні 1944 року слухачі училища працювали на заготівлі дров. Для забезпечення військових частин з площі в 16 га викопали картоплю та завантажили 2 вагони капусти³⁰.

Як відомо, у досліджуваний період формувалися окремі класи хлопців та дівчаток, проте уже із середини 50-х років було відмінене роздільне навчання хлопчиків і дівчаток, розпочалася організація груп з продовженням днем. Була скасована плата за навчання в старших класах,

²⁸ Стрільчук Л., Сосницька Л. Окремі аспекти повсякденного життя волинських вчителів у повоєнні роки (1944–1953 рр.). *Західні землі України у перші післявоєнні роки (1944–1953): посвяденне життя : колективна монографія* / відп. ред. В. Ільницький. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. С. 282.

²⁹ Держархів Волинської обл., ф. Р-59, оп. 9, спр. 5, арк. 88.

³⁰ Держархів Волинської обл., ф. Р-59, оп. 3, спр. 5, арк. 91.

технікумах, вищих навчальних закладах³¹. Формування змішаних класів дозволило частково подолати кадровий дефіцит.

Слід зауважити, що кадровий голод у педагогічній сфері особливо гостро відчували західні області Української РСР, оскільки в цьому регіоні систему освіти у багатьох (зокрема, віддалених населених пунктах) доводилося налагоджувати з нуля. Розширення мережі загальноосвітніх навчальних закладів та, як наслідок, потреба в значній кількості освітян в Західній Україні, наприклад, вирішувалася також за рахунок вчителів зі східних областей Української РСР. Міністерство освіти УРСР за вказівкою ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР у 1946–1950 роках направило на роботу в західні області 29909 вчителів. На Волинь, зокрема, у 1946 році відправлено 725 учителів, у 1947 році – 575, у 1948 році – 867, у 1949 році – 570, у 1950 році – 963³².

Відомим є факт, що за роки війни відчутно змінилась демографічна ситуація: зменшилась народжуваність дітей, багато їх загинуло у роки Другої світової війни. Схожі наслідки можуть бути через нинішню російську агресію, а саме: зменшення народжуваності, депортація дітей на територію російської федерації, їх загибель, біженство за межі України. Це очікувано призведе до значного демографічного спаду, особливо на Півдні та Сході України.

У 1944 році вийшов Указ президії Верховної Ради СРСР «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним та самотнім матерям». Для останніх вартість перебування дитини в дитячому садку становила 50% від загальної платні. Дітей самотніх матерів зараховували до дитячих садків поза чергою. Розвитку й поліпшенню дошкільного виховання сприяла постанова РНК СРСР «Про заходи по розширенню мережі дитячих установ і поліпшенню медичного й побутового обслуговування жінок і дітей», прийнята в 1944 році. Завдяки виконанню згаданих документів на місцях та комплексу державних заходів число дошкільних установ в Українській РСР перевищило довоєнний рівень. Педагогічна робота

³¹ Артемова Л.В. Історія педагогіки України. Київ : Либідь, 2006. 421 с. URL: https://subject.com.ua/psychology/history_pedagog/35.html (дата звернення: 16.10.2022).

³² Сушик І.В. Волинь повоенна: соціально-економічні та культурні процеси 40–50 рр. ХХ ст. : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. С. 161.

в них спрямовувалась на фізичний розвиток дітей, на виховання в них почуття патріотизму й інтернаціоналізму³³.

Важливим завданням у повоєнні роки було охоплення всіх дітей дошкільного віку (за бажанням батьків) дошкільними закладами. З 1940 до 1958 рік кількість дошкільних закладів зростає з 46031 до 63534³⁴.

Ще однією схожою проблемою повоєнної відбудови системи освіти є наявність житла для педагогічних кадрів. За умов руйнації, якої нині зазнали східні та південні регіони України, Сумщина, Чернігівщина тощо, постає ще одна проблема – забезпечення нормальної життєдіяльності педагогічних кадрів після звільнення окупованих територій, адже від цього фактору прямо залежить можливість відновлення системи освіти.

Варто зауважити, що в умовах повоєнної розрухи після Другої світової війни житла для всіх учителів не вистачало. Вони самі разом з місцевими мешканцями часто працювали на будівництві нових приміщень та ремонті наявних. Так, наприклад, 22–23 червня 1946 року під час суботника та недільника у Волинській області силами вчителів, батьків та решти громадськості було відремонтовано 519 квартир для вчителів³⁵.

Не у кращому стані були і шкільні будівлі, або ж будівлі, які використовувалися під школи. Спогадами про сільську школу 1945 року в оповіданні «Перша повоєнна ялинка» ділиться П. Коцур: «...От і школа. Вірніше, двоє уцілілих приміщень – один клас і зала. Тут холодно і морозно. Хоча техпрацівниці й топили груби, але все даремно. Посеред зали стояла лісова красуня-ялинка. Ще вчора її прикрасили учителі й учні «цукерочками» з червоного буряка, паличок, обмотаних папером. Висіло декілька яблук, морквинок, горіхів та шишок. У важких батьківських чоботях та піджаках діти співали й водили хоровод. Дід Мороз був у білому кожусі і просторій шапці, а Снігуронька – у ватянці. Обличчя підфарбували червоним квасом, сажею. Пізнати учнів-старшокласників було важко.

³³ Артемова Л.В. Історія педагогіки України. Київ : «Либідь», 2006. 421 с. URL: https://subject.com.ua/psychology/history_pedagog/35.html (дата звернення: 16.10.2022).

³⁴ Освіта у роки випробувань (1941–1945 рр.). (за матеріалами виставки у Педагогічному музеї України). URL: <http://pmu.in.ua/exhibitions/osvita-ukrayiny-u-roky-vyprobuvan/> (дата звернення: 16.10.2022).

³⁵ Держархів Волинської обл., ф. Р-59, оп. 4, спр. 2, арк. 20.

Та ось затих веселий гамір. Затихли пісні. Настала урочиста хвилина. Наша незабутня і шанована Прісія Митрофанівна привітала усіх присутніх з Новим роком. Сказала, що це буде перший Новий рік на визволеній, мирній землі.

Наступав 1946 рік. Що він принесе згорьованому народу? Кругом руїни, холод, незорані поля, босі й голі люди. Все це видно по дітях, а поки що... Директор вручає нагороди учням-відмінникам, називає імена другокласників: «Дужик Галина, Никоненко Василь, Коцур Петро». Я добре завчив слова, що належало казати взнак подяки за високу нагороду. Пробравшись через густу стіну учнів, підійшов до директора.

Жінка похвалила мене, провела теплою рукою по голівці і вручила мені два зошити по 12 аркушів і два коржики – маленькі, рум'яні.

Тоді я сказав:

– Одержуючи ось цю премію, я й надалі обіцяю вчитися на «5» (Я чомусь подарунок назвав премією). Пролунали оплески. Яюсь особливо усміхнулась Прісія Митрофанівна. Її очі стали вологими. Покотилися сльозинки. Вона прекрасно розуміла, яка тяжка повоенна ноша лягла на дітей, вчителів, батьків. Вона керувала школою, що була в 5 пристосованих приміщеннях в різних кінцях села. Під її рукою було 256 учнів. Діти були сироти і напівсироти. В школі не було ні зошитів, ні підручників. Чорнило замерзло на партах. До того ж сама горювала з двома дітками. Чоловік з першого дня війни був на передовій»³⁶.

Звісно, за нинішніх умов матеріальне становище внутрішніх переселенців, умови для навчання їхніх дітей та студентської молоді є суттєво відмінними. Держава та волонтерські організації взяли на себе забезпечення усім необхідним школярів, розпочинаючи від шкільного приладдя і завершуючи одягом та взуттям, харчуванням. Однак умови та можливості для навчання під час війни залишаються різними в багатьох регіонах України. Далеко не в усіх областях буде можливість відвідування шкіл у холодні осінньо-зимові місяці через неможливість забезпечити опалення. Кризи з енергетичним забезпеченням можуть суттєво вплинути на онлайн-навчання, зокрема його регулярність та якість.

А між тим, повсякдення українських педагогів у повоенні роки Другої світової війни було сповнене важкою фізичною працею на будівництві та ремонті шкіл, шкільних приміщень, спортивних

³⁶ Коцур П.М. Перша повоенна ялинка. *Не міліють пам'яті джерела*. Переяслав-Хмельницький – Чернівці : Книги ХХІ, 2008. С. 237–238.

майданчиків та різноманітних господарських будівель. Окрім цього, вчителі разом з учнями та батьками працювали над виготовленням шкільних меблів та устаткування.

Після Другої світової війни одним із найбільш визначальних чинників матеріального становища вчителів була заробітна плата. Умови праці педагогічних працівників були регламентовані спільною постановою Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП (б) № 245 від 10 лютого 1948 року. Ця постанова діяла впродовж усього досліджуваного періоду і була переглянута лише у 1964 році. Також 18 червня 1949 року Рада Міністрів СРСР для зручності обчислення відповідних посадових окладів прийняла спеціальну Інструкцію, яка визначала ставки заробітної плати освітян³⁷. Відповідно до цих документів для вчителів 1–4 класів тарифна ставка встановлювалася за 24-х годинне тижневе навантаження, для вчителів 5–10 класів – за 18-ти годинне. Варто зауважити, що визначення тарифної ставки відбувалося з урахуванням категорії та предметної спеціалізації педагогів, а не лише стажу роботи та рівня освіти³⁸.

Загалом залежно від фахової категорії вчителя та педагогічного стажу вона становила 350–600 крб, причому вчителі сільської місцевості отримували на 25–75 крб. менше, ніж вчителі міст і селищ. До того ж заробітна плата вчителів істотно відставала від державних цін на промислові товари і продукти харчування. Фактичний прейскурант на промислову продукцію становив, наприклад: бавовняні штани – 60–70 крб, наручний годинник – 360 крб, радіола – 1000 крб, коверкотовий костюм – до 1500 крб³⁹. Отримуючи мізерну зарплату, вчитель не міг придбати необхідних речей для свого вжитку⁴⁰. Заробітна платня вчителям у сільській місцевості виплачувалася раз на місяць, у містах – двічі⁴¹.

³⁷ Стрільчук Л., Сосницька Л. Окремі аспекти повсякденного життя волинських вчителів у повоєнні роки (1944–1953 рр.). *Західні землі України у перші післявоєнні роки (1944–1953): повсякденне життя : колективна монографія* / відп. ред. В. Ільницький. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. С. 284–285.

³⁸ Кагальна М.В. Повсякденне життя вчителів УРСР в другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2015. С. 86.

³⁹ Романець Л.М., Романюк І.М. Оплата праці науково-педагогічних працівників вищої школи у перші повоєнні роки. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія»*. 2009. Вип. 16. С. 87.

⁴⁰ Там само. С. 87.

⁴¹ Держархів Волинської обл., ф. Р-59, оп. оп. 4, спр. 2, арк. 47.

Заробітна плата вчителів під час нинішньої російської агресії, особливо в умовах інфляції, також вимагає перегляду, що, на переконання авторів, варто було б зробити у найближчій перспективі, адже саме на вчителів та викладачів вищих учбових закладів покладається, окрім забезпечення безпосередньо освітнього процесу, виховання підростаючого покоління, прищеплення національної свідомості та патріотизму тощо. Окрім того, педагоги в нових умовах фактично беруть на себе подвійні функції – звичного вчителя, викладача, а також організатора освітнього процесу в умовах онлайн-навчання (підготовка та розробка електронних навчальних курсів, систем тестувань тощо).

Рівно ж як і після Другої світової війни, окрім скрутного матеріального становища, щоденно дбаючи про добробут власної сім'ї, вчителі шкіл та викладачі вишів змушені працювати над покращенням навчальної бази освітніх закладів. Умови, в яких доводилося працювати педагогам, назвати комфортними складно. За відсутності шкільних приміщень доводилося працювати в пристосованих для цього будівлях. Так, в 1950–1951 навчальному році на Волині, наприклад, навчання проводилося в 1028 школах, які розміщені були в 1414 приміщеннях: спеціальних – 793 та пристосованих – 621. Половина від загальної кількості навчальних закладів працювала в дві зміни⁴². У частині пристосованих приміщень були малі вікна, недостатня площа класних кімнат, відсутні спеціальні ємкості на питну воду⁴³.

Для нормальної роботи вчителі Волинської області не мали достатньої кількості навчальних матеріалів. З необхідних 245 тис. ручок школи області у 1944–1945 навчальному році отримали лише 6 тис. Так само незадовільним було забезпечення підручниками, зошитами, картами та таблицями. Організована дитяча технічна станція при семирічній школі № 7 м. Володимир-Волинського впродовж 1944–1945 навчального року силами учнів та вчителів виготовила понад 400 приладів з фізики, математики, географії та інших навчальних предметів. Таку ж роботу проводили педагоги й в інших містах та селах Волині та й усієї Української РСР⁴⁴.

⁴² Там само. оп. 9, спр. 7, арк. 22.

⁴³ Там само. оп. 9, спр. 7, арк. 23.

⁴⁴ Стрільчук Л., Сосницька Л. Окремі аспекти повсякденного життя волинських вчителів у повоєнні роки (1944–1953 рр.). *Західні землі України у перші післявоєнні роки (1944–1953): повсякденне життя : колективна монографія* / відп. ред. В. Ільницький. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. С. 285–287.

Навчання та виховання учнівства в УРСР були нерозривно між собою пов'язані та повсякчас доповнювали одне одного. Вчителі разом з учнями старших класів проводили широку агітаційно-масову роботу серед населення на політичні та науково-популярні теми. Наприклад, педагоги Цуманського району Волинської області у 1946–1947 навчальному році прочитали 482 лекції та доповіді на теми «План 4 Сталінської п'ятирічки», «Права й обов'язки громадян Радянського Союзу», «Конституція СРСР – найдемократичніша в світі», «Походження життя на землі» тощо. Учителі Любомльської середньої школи організували систематичне читання газет та патріотичної літератури серед населення, виступали із тематичними лекціями та проводили бесіди.

Після Другої світової війни на Захід України на роботу направляли вчителів зі східних областей УРСР. Саме через надійні східні кадри влада намагалася сформувати нового радянського вчителя⁴⁵. Міністерство освіти УРСР за вказівкою ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР у 1946–1950 роках направило на роботу в західні області 29909 вчителів. На Волинь, наприклад, у 1946 році – 725, у 1947 році – 575, у 1948 році – 867, у 1949 році – 570, у 1950 році – 963⁴⁶.

ВИСНОВОК

Будь-яка війна несе із собою руйнування усіх сфер життя народу, і це не лише матеріальні та людські втрати, це руйнація звичного способу життя, у тому числі і можливостей доступу до освіти. Проведене наукове дослідження дозволило проаналізувати ситуацію, що склалася у сфері освіти України на завершальному етапі Другої світової війни та у повоєнні роки, і простежити низку аналогій із нинішньою ситуацією, що дозволяє не лише порівняти умови відбудови освітньої системи, але й запозичити досвід, який може бути корисним сьогодні.

Серед схожих аналогій – не лише руйнування і відбудова матеріально-технічної бази освітньої сфери, а й кадровий голод педагогічних працівників, що склався в обох випадках через активні військові дії та масовий відтік працівників сфери освіти із певних регіонів (внутрішня міграція, переїзд за кордон, служба в армії, поранення та загибель у горнилі війни).

⁴⁵ Старжець В.І. Пропагандистська діяльність українського націоналістичного підпілля серед вчителства та шкільної молоді (1944–1953 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне. 2016. Вип. 28. С. 113–114.

⁴⁶ Сушик І.В. Волинь повоєнна: соціально-економічні та культурні процеси 40–50 рр. XX ст. : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. С. 161.

Ще однією спільністю, яку вбачають автори задекларованої дослідницької теми, є нагальна необхідність підсилення у шкільній програмі курсів із історії України, української мови та військової підготовки. Дана проблема піднімалася в УРСР у середині 40-х років ХХ століття, актуалізувалася вона і в умовах сучасної війни.

Безсумнівно, нинішні можливості навчання, як-то онлайн-уроки, відкривають широкі можливості перед учасниками навчального процесу, однак і вони не завжди є виходом із складної ситуації, адже на окупованих територіях України повністю були відмінені українські навчальні програми і замінені на російські, що негативно позначилося на освітньому процесі в окупованих регіонах. На жаль, мала місце і колаборація серед педагогічних кадрів.

За нинішніх умов матеріальне становище внутрішніх переселенців, умови для навчання їхніх дітей та студентської молоді є суттєво відмінними. Держава та волонтерські організації взяли на себе забезпечення усім необхідним школярів, розпочинаючи від шкільного приладдя і завершуючи одягом та взуттям, харчуванням. Однак умови та можливості для навчання під час війни залишаються різними в багатьох регіонах України. Далеко не в усіх областях буде можливість відвідувати школи у холодні осінньо-зимові місяці через неможливість забезпечити опалення. Кризи з енергетичним забезпеченням можуть суттєво вплинути на онлайн-навчання, зокрема на його регулярність та якість.

Під час завершального етапу Другої світової війни та в умовах нинішньої російсько-української війни учительство та викладачі вищих навчальних закладів є тією частиною інтелігенції, на яку вище державне керівництво покладало та покладає важливу місію виховання та навчання нового покоління українців, які у подальшому розбудовуватимуть державу.

АНОТАЦІЯ

У представленому дослідженні аналізуються проблеми відбудови системи освіти на завершальному етапі Другої світової війни та у перші повоєнні роки. Будучи вщент зруйнованою у роки війни, система освіти переживала низку труднощів, пов'язаних із руйнуванням матеріально-технічної бази, а також відчувала гострий кадровий дефіцит, відсутність елементарних речей, які б мали забезпечувати навчальний процес.

Нинішня ситуація в Україні через руйнівні наслідки російської агресії актуалізувала до вивчення досвід відбудови системи освіти після Другої світової війни, адже чимало проблем є не просто схожими, а аналогічними: руйнування освітніх закладів, кадровий

дефіцит на Сході та Півдні України через внутрішню міграцію, біженство за кордон, мобілізацію в армію частини вчительських та викладацьких кадрів тощо.

Ключові слова: система освіти, педагогічні кадри, Україна, повсюдність відбудова, освітні традиції, досвід.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах) / О. Рафальський, Я. Калакура, В. Коцур, М. Юрій. Київ : ППІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2020. Кн. 2. С. 355.

2. Артемова Л.В. Історія педагогіки України. Київ : Либідь, 2006. 421 с. URL: https://subject.com.ua/psychology/history_pedagog/35.html (дата звернення: 16.10.2022).

3. Артемова Л.В. Моральні норми засвоюються з дитинства. Київ : Радянська школа, 1968. 48 с.

4. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.), ф. Р-59, оп. 3, спр. 1.

5. Держархів Волинської обл., ф. Р-59, оп. 3, спр. 5.

6. Держархів Волинської обл., ф. Р-59, оп. 4, спр. 2.

7. Держархів Волинської обл., ф. Р-59, оп. 9, спр. 5.

8. Держархів Волинської обл., ф. Р-59, оп. 9, спр. 7.

9. Кагальна М.В. Повсякденне життя вчителів УРСР в другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2015. С. 86.

10. Коцур П.М. Перша повсюдність ялинки. *Не міліють пам'яті джерела*. Переяслав-Хмельницький – Чернівці : Книги ХХІ, 2008. С. 237–238.

11. Лук'яненко О.В. «Найближчі друзі партії» : колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920-х – першої половини 1960-х років : монографія. Полтава : Сімон, 2019. 658 с.

12. Машенко Н. Кадрове забезпечення шкіл Рівненщини (друга половина 1940-х – перша половина 1950-х років). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2015. Вип. 7. С. 63.

13. Освіта у роки випробувань (1941–1945 рр.) (за матеріалами виставки у Педагогічному музеї України). URL: <http://pmu.in.ua/exhibitions/osvita-ukrayiny-u-roky-vyprobuvan/> (дата звернення: 16.10.2022).

14. Патриляк І., Боровик М. Україна у роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Київ : Український інститут національної пам'яті, 2010. С. 541.

15. Романець Л.М., Романюк І.М. Оплата праці науково-педагогічних працівників вищої школи у перші повоєнні роки. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія»*. 2009. Вип. 16. С. 87.

16. Росія знищує українську освіту. *Інфофронт*. URL: t.me/uavvaingrouparics/ (дата звернення: 20.10.2022).

17. Старжець В.І. Пропагандистська діяльність українського націоналістичного підпілля серед вчителів та шкільної молоді (1944–1953 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне. 2016. Вип. 28. С. 113–114.

18. Стрільчук Л. Освітня політика радянської влади на землях Західної України (1939–1941 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Історичні науки»*. 2017. № 5 (354). С. 70.

19. Стрільчук Л., Сосницька Л. Окремі аспекти повсякденного життя волинських вчителів у повоєнні роки (1944–1953 рр.). *Західні землі України у перші післявоєнні роки (1944–1953): повсякденне життя : колективна монографія / відп. ред. В. Ільницький*. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2022. С. 280–281.

20. Сушик І.В. Волинь повоєнна: соціально-економічні та культурні процеси 40–50 рр. ХХ ст. : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2019.

21. Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях у 30–50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект). Луцьк : Надстир'я, 1995. С. 95–97.

Strilchuk Lyudmila Vasylivna,

doctor of historical sciences, professor
head of the world history department

Volyn National University
named after Lesya Ukrainka

24, Shopena, Lutsk, 23020, Ukraine.

Myhalchuk Roman Yuriyovych,

candidate of historical sciences, associate professor
department of World History

Rivne State humanitarian university
Rivne, 36001, Ukraine